

ש"י עגנון נפגע ביותר מטענות אלו ואף הביע בפני אנשים שונים דברים להפרכתו. במיוחד פגעו בו הדברים על בקרתו של הרב הרצוג, והוא נפגש עמו לשיחה ואף קרא לפניו את הסיפור. תמה הרב על הטענות שהושמעו מכיון שלא התרשם כך מהסיפור. מכל מקום הדברים עוררו סערת ויכוחים.

אשר לטענות עצמן — לאמיתו של דבר ההיפך הוא הנכון. יש בסיפור ביקורת קשה על הנצרות או על הגויים בכלל, במה שנוגע ליחסם ליהודים. מיצויה של ביקורת זו בא לידי ביטוי בעימות שבין גיבור הסיפור לבין האיקונון של "אותו האיש" (=ישו הנוצרי) ואח"כ — אל מול בית-המשפט שאותו איקונון הוא סמלו.

ניתוח הסיפור

הסיפור נחלק לשניים ואפילו לשלושה חלקים. חלקו הראשון — עד הנסיון לשבירת הקופה והמאסר שבא בעטיו. חלקו השני — המאסר והמשפט; מקשר ביניהם משפט אחד: "אם מכר עוד חומץ לא שמעתי". החלק השלישי — החלום וקטע הסיום.

העלילה מתפתחת מן המישור הריאלי, המעוגן בחיים היהודיים בגולה — דרך הסיטואציה של המשפט, שיש בה סימבוליקה רבה ועד לסיום שהוא כולו בתחום האגדי המיסטי. (בדבריו על הסיפור "הנידח"³ אומר ד' סדן כי עגנון משתמש בעולם האגדה כאילו היה מציאות ועל כן אין לראות אבסורדים בריאליזציה של מוטיבים אגדיים. או כלשונו: "אין מקשין כך בשעה שהאגדה נתפסת כמציאות").

לתבנית זו של העלילה יש משמעות רבה לגבי התוכן: התעלותו של הגיבור משפל המדרגה אל מעלתם של צדיקים. השם רומז לתבנית המשמעותית המרכזית של הסיפור הסובב ב"מעגלי צדק". שני מעגלים הם: הארצי — בו עיוות הדין העליון — בידי שמים — ובו דין צדק, כפרה וגמול (רמז לכך — בפסוקי תהלים כ"ג)⁴.

במעגל הארצי — תיאור חייו של הזקן, מאסרו ומשפטו (החלקים הראשון והשני בסיפור). במעגל העליון — ביאת הזקן לא"י שלא בדרך הטבע (החלק השלישי בסיפור).

האכספוזיציה של הסיפור מעמידה לפנינו זקן עושה חומץ שאבות אבותיו היו סוהרי יין מפורסמים שירדו מגכסיהם "ולא הניחו לו אלא דירה רעועה ויין שהחמיץ"⁵.

אראלה אברמסון

במעגלי צדק

... ה' רעי לא אחסר.

... נפשי ישוב, ינחני במעגלי צדק למען שמו.
(תהלים כג)

הסיפור "מעגלי צדק" לש"י עגנון נדפס לראשונה ב-1923 בברלין ב"העולם", (עתונה המרכזי של ההסתדרות הציונית העולמית), גליון י"א/י"ב (בעמ' 236—237), ונכלל בכרך "אלו ואלו", עמ' שפ"ג—שפ"ח, בהוצאת שוקן ירושלים ותל-אביב תשי"ג. הוא נכתב כתגובה לחלוקת א"י המנדטורית (ב-1921) לעבה"י המזרחי וא"י המערבית. היה בתגובה זו ביטוי לאכזבה מהבטחות הגויים שניתנו באמצעות הצהרת בלפור והופרו. יש בסיפור זה ביקורת על הפוליטיקה של הממשלה המנדטורית ועל יחס הגויים לישראל — ומאידך ביקורת על אלה הסומכים שגאולת ישראל תבוא מגדיבות ליבם והגיון מעשיהם של הנכריים-הגויים שסמלם בסיפור הוא הנוצרים.

זוהי סאטירה חברתית פוליטית, שעוררה סערת רוחות בציבור היהודי מחמת שש"י עגנון השתמש בדמותו של ישו הנוצרי. האשימו את הסופר כי הוא חולק כבוד לנצרות ול"אותו האיש"¹, וכי יש בסיפור זה משום פגיעה ביהדות. עם הופעתו המחודשת של הסיפור בכתביו המכובסים של ש"י עגנון פורסם בעתונות "מכתב גלוי לש"י עגנון"², שבו נאמר בין היתר:

"עם הופעתו העיר עליו ד. סדן (אז: שטוק), כי יש בו משום מזומט עם אותו האיש.

ה גרינברג הזכיר בגינו בין הנוקקים לנושא ישו באהבה, עם היותך יהודי דתי, בפולמוס אש, שגרינברג עמד בו לצדו של אש ונצרותו. שוב הזכיר בגינו חיים ליברמן, באותו פולמוס, לגנותך. מרן הגרי"א הרצוג זצ"ל ביקשך לחזור בכ מאותו סיפור ולגנוז. גם פרשנך המובהק פרופ' ד"ר ב. קורצווייל לא מצא פירוש מניח את הדעת לסיפור זה...".

ר' יהושע בן קרחה אמר על ר' אלעזר, בנו של רשב"י: "חומץ בן יגן, עד מתי אתה מוסר עמו של אלהינו להריגה?"⁹ ופירוש הביטוי הוא: רשע בן צדיק. אלא שאותו זקן גם אם חטא אמנם רשע איננו, אף כי נחשב כזה בעיני הבריות: "אלו ואלו כובשים פניהם בקרקע ומתאנחים על חילול השם ואומרים הוי חומץ בן יגן" (בעמ' שפ"ו בסיפור). — אם צדיק היה — זאת נברר להלן.

חי לו הזקן את חייו העלובים ופחותי הערך כחומץ הזה שהוא עושה ומוכר, חייו טובבים על עצמם במעגל סגור ללא מוצא ותכלית. חדגוניות החיים החזוריים על עצמם באה לביטוי בחזרות על אותם פסוקים עצמם: "חמשה ימים בשבוע היה עושה את מלאכתו ובערב שבת ממלא קיתון גדול ומחזור עמו בעיר" (עמ' שפ"ג). — "חמשה ימים בשבוע אני עושה חומץ למכור, מכרתיו — אני חוזר ועושה חומץ על מנת לחזור ולמכור" (שם). — "חמשה ימים בשבוע הוא עושה חומץ ובערב שבת ממלא את הקיתון ומחזור בעיר" (עמ' שפ"ו). וכן — "חציין היה נוטל לפרנסתו וחציין היה משלשל לתוך קופה..." (עמ' שפ"ד). — "מעות של נחשת היה נוטל לחיי שעה ומעות של כסף להוצאת הדרך לא"י" (שם). — "ומחלק את שכרו, חציין לחיי שעה וחציין להוצאת הדרך", "וחוזר ועושה חומץ ומחזור עמו בעיר ומחלק את שכרו, חציין לפרנסתו וחציין לתוך אותה קופה" (עמ' שפ"ה). — "חזר מן העיר מחלק את מעותיו. חציין לחיי שעה וחציין להוצאת הדרך" (עמ' שפ"ו).

ועוד — "בתוך כך יצאו כמה שנים" (עמ' שפ"ד). "בתוך כך יצאו כמה שנים" (עמ' שפ"ה). "בתוך כך עברו כמה שנים" (עמ' שפ"ו). גערר הזקן "בעל החומץ" כוח נפשי כלשהו שיעוררו למעשים של ממש. משפחתו אבדה כולה וכל עמלו — "כדי לפרנס את הגוף הנגוף הזה" (עמ' שפ"ד) שהוא חומר שפל. אף בקיום מצוות אינו מוצא עידוד לבפשו וכך יורד הוא יותר ויותר: "היה בוכה ומתאנח ומתמרמר על סדר שנותיו עד שנפסלה עבודתו בעיניו. ולא זו בלבד אלא אף עטיפת ציצית ותפילין לא היו שוות בעיניו" (שם).

חז"ל אמרו: "כל הקורא קריאת שמע בלי תפילין כאילו מעיד עדות שקר בעצמו"⁷. ונראה כי בסצינת המשפט נשלם הפסוק: "גזירת המקום היא שכל שהוא מרבה לומר דברי אמת רואין אותו כמי שמעיד עדות שקר בעצמו". (עמ' שפ"ז בסיפור).

אם מהדלי חייו הם בבחינת החטא (חוסר המעש, רשלנות בקיום מצוות, אי-העליה לא"י) — הרי שהמאסר והמשפט, על כל הכרוך בהם,

הם בבחינת העונש, שלאחריו יבואו הכפרה והגמול. "אבל הואיל ואהבת ארץ-ישראל היתה תקועה בלבו חישב בדעתו לעלות לארץ-ישראל, ואם יזכה ימצא לו קבר בעפרה" (עמ' שפ"ד).

בשל"ה⁸ נאמר: "...רק אנחנו חלק ה' עמו בנים לה' אלקינו והוא אבינו איך לא נאהבנו אהבת נפש בכל לבבנו ונפשנו ולמות על קדושת שמו יתברך וכל זמן חיינו להיות אהבתו תקועה בלבנו לעשות רצונו בלב שלם ובשמחה גדולה ובהתעוררות הלב...".

לא אהבת ה' תקועה בלבו כי אם אהבת א"י, אולם תקוותו לעלות לא"י מחבת עליו גם את עבודתו וגם את קיום המצוות ואנו עדים להתפתחות הסיפור במעין תהליך של התעלות.

אם בתחילה היתה רק השפלת החומר ("כדי לפרנס את הגוף הנגוף הזה") ללא כל התעלות רוחנית, הנה משמנצנץ זיק האור בחייו ומתעוררת בו תקוה לתכלית כלשהי — "מכאן ואילך היה עובד מתוך שמחה" (עמ' שפ"ד). בעבודתו ממש הדברים אמורים — "אותם הכלים ואותו החומץ ואין אני מרגיש בסילוקו של יום" (שם) — אלא שהתרוממות בפשו מקרבת אותו אל אלוהיו: "רבש"ע גלוי וידוע לפניך שכל החשבונות שאני מחשב איני מחשב אלא כדי לעלות לארצך הקדושה, העלני לשם ואני מתפלל לך שם תפילה נאה" (שם). ברם, התפילה לה' משמשת לו כגמול על טובה שעושה לו הקב"ה — זוהי תכלית אגואיסטית. אין בה מטרה לשמה. (הוא הדין בכוונה לעלות לא"י שסיפקה את הצורך האנוכי לטעם ולתכלית בחייו).

לשיא ההתעלות והשמחה מגיע הוא בשעת תיקון הצות. "...ומדליק את הנר ויושב אצל הפתח ומתעטף כאבל ובוכה על הגלות..." (עמ' שפ"ה) אלא שבעצם מהפך הוא את תוכנו של תיקון הצות מאבל ובכי על חורבן הארץ והמקדש וגלות השכינה לריקוד מתוך שמחה: "ובחצות לילה היה קם ממטתו ונוטל את הקיתון ומרקד עמו עד שמגיע זמן תפילה של שחרית"⁹ (עמ' שפ"ד). "...וכיון שהוא רואה את הקיתון שלו כמה חריצים יש בו מיד הוא זוכר את מעותיו ששלשל לתוך הקופה להוצאת הדרך והוא נוטל את הקיתון ומקיש עליו באצבעותיו שירים ותשבחות... ומרקד מתוך שמחה... כאלה שמרקדים סביב לכתפיהם וכתפיהם מקיפות אותם. וכך הוא מרקד עד שקורא השמש לעבודת הבורא... ומתבייש שהיה שמח בעולם הזה ומיד הוא עומד ונוטל טליתו ותפיליו" (עמ' שפ"ה). מגיע הוא להתעלות מיסטית ממש, כאחד מיורדי מרכבה. מגסה הזקן להתעלות מכל הנאה חמרית — "מתבייש שהיה שמח בעולם הזה", והרי

נאמר: "אסור לאדם שימלא שחוק פיו בעולם הזה"¹⁰; "ומלחך בלשונו עפר כדי שלא יבוא לידי חימוד תענוגים בשר ויין ויושב ועושה חומץ" (עמ' שפ"ה) — רמו יש כאן לחטא הקדמון, הנחש-המלחך-עפר המעביר על "לא תחמוד" ומביא לידי חטא. ואמנם, ההתעלות שבקדושה היא פגומה מראשיתה. אף כי הגורם להתעוררות זו היא אהבת א"י (המסייעת לזקן גם להידיבק יותר בבוראו) הרי אהבה זו, כמוה ככל חייו, חסרת מעש היא ותכליתה אנוכית (כנ"ל).

שאיפת חייו היא למות בא"י: "... ואם יזכה ימצא לו קבר בעפרה" (עמ' שפ"ד). "... ברוך השם שהוא עולה לירושלים שקוברים בה בלי טלית" (עמ' שפ"ה). "... אבל לבו של הזקן מקשקש כפעמון¹¹ מתוך שמחה מחמת רחמיו יתברך שמחויק נשמתו בקרבו ולא נתן אותו לגווע בחוץ לארץ". (עמ' שפ"ה). ובינתיים — עוד לא הגיעה השעה לעלות לא"י; זו תגיע רק בשעת מותו.

בסיפור "עפר ארץ ישראל"¹¹ אנו מוצאים מוטיב זה כמרכז הסיפור: נתבקש הגיבור (שהוא המספר עצמו) לשלוח לידידו מנוער בחו"ל עפר מעפרה של א"י לשום אותו על עיניו בבוא יומו — והוא דוחה את קיום הבטחתו שוב ושוב בטעם ש"עדיין לא הגיע הזמן", "עוד יש זמן". "לימים כתבו לי בניו של זקן איגרת הודייה על עפר ארץ-ישראל שקיבל אביהם שעה קלה סמוך לפטירתו... הפך פניו כלפי החבילה והוציא נשמתו מתוך פנים שוחקות, פניו כלפי עפר ארץ-ישראל". "וכשיצא הזמן והגיעה השעה בא העפר". "כל זמן שאביכם היה חי היתה הארץ מצפה לו, כיון שקרבה שעת מיתתו ולא עלה שלחה לו קומץ עפר". אלא שבעיני עגנון עצמו משמעות שונה לגמרי לעפר זה: "כבר שכחתי שאינו אלא קומץ עפר לכסות עיניו של מת... אם ראיתי אילן גאה או פרת נאה הייתי נוטעם בדמיוני בתוך עפר זה" — בעיניו זהו עפר המצמיח חיים ולא עפר המכסה עיניו של מת. (א"י היתה בראש מאוייו של עגנון עצמו והוא עלה לכאן בהיותו כבן ח"י שנים).

הזקן בעל החומץ משהה שעת עלייתו לארץ-ישראל — לא הוא האדם שיהא מסוגל לחיי בניו ויצירה בארץ המחדשת בניינה. זו ביקורת על אלה שאוספים כסף לצורך עלייה ובינתיים עלייתם נדחית, מאחר ורתוקים הם אל סיר הבשר או אפילו אל הבצלים והשומים. "וכבר היה אומר הגיעה שעת שאעלה לארץ-ישראל... אבל כל זמן שהקיתון שלם קשה לפרוש ממנו. יום אחד עירה חומץ ונתבקע הקיתון" (עמ' שפ"ו), ומאורע זה היה צריך לעוררו לנטוש את חיי הגולה ולמצוא גאולה לעצמו בעלייה לא"י ובהשתתפות בבניינה, אך "כך היא מידת תמימים אף על פי שעוברין כמה

שנים אינם פורקין מעשיהם" (עמ' שפ"ה). מצפה הוא לחסדי שמים וסופו שמוצא עצמו נתון בידי הגויים לשבט ולא לחסד, ורק במותו יתגשם חלומו להגיע לא"י — בסיעתא דשמיא.

אף על פי שחייו של הזקן בגולה הם כקיתון זה המלא חומץ, קשה לו לפרוש מהם. אין הוא מצפה לגאולתו בעולם הזה. חלומו הוא להקבר בא"י ולזכות בחיי העולם הבא; "ומחלק את שכרו חציו לחיי שעה וחציו להוצאת הדרך" (שם).

במסכת שבת¹² נאמר: "מגיתים חיי עולם ועוסקים בחיי שעה". חיי שעה — הם חיי העלובים בעולם הזה; הוצאת הדרך — יציאה מן העולם הזה לארץ-ישראל, שבה יזכה לחיי העולם הבא. משנתבקע הקיתון דומה היה כי כבר הגיעה שעתו לעלות לא"י. זוהי התבקעות סמלית של מעגל חייו בגולה.

"אם מכר עוד חומץ לא שמעתי. אבל שמעתי שהלך אצל איקונין של אותו האיש ונטל אבן כדי לשבור את הקופה ולהוציא את מעותיו" (עמ' שפ"ו). — וכאן, משעמד על סף הגשמת חלומו — באה עליו הפורענות. (בכך מתחיל הלכו השני של הסיפור, כנ"ל).

זקן זה איש פשוט היה, תמים גם בחטאו — גם בענין העליה לא"י (כנ"ל) וגם כלפי שופטיו. ה"תמימות" של גיבור הסיפור היא בכך שאין בו מודעות לגבי מעשיו. מפרש הוא את הסיטואציות והמאורעות עפ"י חיצו-גיותם בלבד ואינו עומד על משמעותם הפנימית.

"תמים היה ולא היה יודע קופה זו למה היא משמשת, והיה סבור שאין מקום בטוח ממקום זה" (עמ' שפ"ד).

בקופה שבידי האיקונין של "אותו האיש" מפקיד הוא את תקוות חייו — מתוך תמימות שבו. גם בעמדו מול שופטיו אין הוא מאבד תמימותו. תמה הוא מה יש כאן צורך בעדות, והרי מודה הוא שביקש לפתוח את הקופה, אלא שמעותיו הן שהיו בתוכה. יש במשפט זה מסמני המשפט הקפקאי: "מעשה כשפים, הכל מדברים את האמת והאמת אינה מביאה להוציא דין אמת". "גזירת המקום היא שכל שהוא מרבה לומר דברי אמת רואין אותו כמי שמעיד עדות שקר בעצמו" (עמ' שפ"ו).

אין הזקן מבין כלל במה מאשימים אותו וכן אין הוא מבין בתמימותו כי יהודי הנתון לחסדם של נכרים — אין לו לצפות שיוציאו צדקתו לאור. משתפסוהו וחבשוהו בבית האסורים — "כל העיר כלה רותחת כגיהנום... אלו ואלו כובשים פניהם בקרקע ומתאנחים על חילול השם...". (עמ' שפ"ו) — באיקונין הקדוש רצה לפגוע ואת כספי הצדקה שבקופתו רצה לגזול, וטוען כי שלו הם.

ומעל לכל הסיטואציה הגרוטסקית הזו, המגוחכה ומאויימת כאחת (מגוחכה בתמימות הזקן ובחוסר הגיונם של שופטיו, ואיזומה מחמת יסוריו של אדם שאם גם חטא — לא כלפי חוקיהם של בני-האדם חטא) — משקיף האיקונין של אותו האיש ומחייך אל מול קרבנו, "יהודי אחד" (עמ' שפ"ז) אל מול עולם עזין. האיקונין הניצב בפרשת דרכים ומכשילו בתמימותו — מתגלה שוב בבית המשפט כשהוא מחייך לאידו. וכאן, בפעם האחת והיחידה מבססה הזקן להתקומם כנגד גורלו ולתבוע דין צדק: "... טפח בשתי ידיו על השלחן עד שנשמע קולן של שלשלאותיו מסוף הבית ועד סופו וצעק, הניתחני והחזירני לי את ממוני" (שם).

דברי חז"ל אנו מוצאים¹³: "שלש קולות הולכין מסוף העולם ועד סופו ואלו הן קול גלגל חמה וקול המונה של העיר וקול נשמה בשעה שיוצאה מן הגוף..." — אולי מרמו הביטוי "מסוף הבית ועד סופו" למותו הקרוב של האסיר. זהו מאבקה האחרון (ואולי גם הראשון) של נשמתו על חייה.

הסיטואציה של בית המשפט היא התגלמות סמלית של גורל ישראל בין הגויים. קולו הולך מסוף העולם ועד סופו ותובע דין צדק, אך אין הצדק נעשה בידי בני-אדם, כל שכן בידי נכרים השופטים יהודי בודד וחלש. "הכוח והחזירותו לבית האסורים" (עמ' שפ"ז).

התאור של המאסר והמשפט הוא אירוני בחוסר ההגיון שבכל הסיטואציה ובמצבו חסר האונים של אדם הזועק לצדק כלפי שופטים שאזניהם ומוחם ולבם אטומים, כמרים נוקשים בעלי דעות קדומות עוינות ואיקונין של אבן. זוהי אירוניה עגומה מאד.

יש משום אירוניה גם בתאור תא המאסר, שהוא מעין גיהנום עלי אדמות. רמז לכך בכתוב: "וכל העיר כלה רותחת כגיהנם". וכן: "בשעה שהקדוש ברוך הוא מביא פורענויות על האדם ממתיק את המר כדי שיהא אפשר להתקיים ביסורים" (עמ' שפ"ו). משמע עונש יש כאן שהקב"ה מביא על החוטא. ואם בשמים מצויות כתות-כתות של מלאכים — בגיהנום זה עלי אדמות "כתות כתות של שקצים ורמשים רצים". כמה עלובה כל הסיטואציה! איזו ירידה אפילו בטיבו של הגיהנום! אפילו לא מלאכי חבלה אלא רק שקצים ורמשים.

חז"ל אמרו¹⁴: "היסורים ממרקים כל גופו (נ"א: כל עוונותיו) של אדם". בהיותו שרוי כך בעמקי ההשפלה והבזיון — מתעלה הזקן למדרגת החזור בתשובה. והרי "מקום שבעלי תשובה עומדים צדיקים גמורים אינם עומדים"¹⁵.

"הנית ראשו בין ברכיו כאחד מיורדי המרכבה" — יורדי מרכבה הם

יודעי הסוד הנזכרים בספרות ההיכלות והיא מדרגה גבוהה של התקרבות אל האלוהים. ומצינו על החזור בתשובה¹⁶: "אמרו עליו על רבי אלעזר בן דורדיא... אין מקבלין אותו בתשובה. הלך וישב בין שני הרים וגבעות, אמר הרים וגבעות בקשו רחמים עלי... שמים וארץ בקשו עלי רחמים... אמר אין הדבר תלוי אלא בי. הניח ראשו בין ברכיו וגעה בבכיה עד שיצתה נשמתו. יצתה בת קול ואמרה ר"א בן דורדיא מזומן לחיי העולם הבא". והקשר ברור: חוטא החוזר בתשובה — מזומן לחיי העולם הבא. כשיושב הזקן על הקש בחדר המאסר ובוכה — דבריו הם של חוטא המקבל יסוריו באהבה ומצפה למחילה וגמול.

הטיח הזקן כלפי בית-המשפט — ונענה ע"י הקב"ה.

אם עוות דינו בידי בשר ודם — כופר חטאו ונגמל לו בידי שמים. כי אמנם לא כנגד בני-אדם חטא, אלא ביחסו כלפי אלהיו והארץ הקדושה. "כשהגיע חצות לילה נתעורר מאליו" (עמ' שפ"ח) — והפעם, לראשונה, תיקון חצות שלו הוא אמיתי. בתא המאסר אין הוא מרקד מתוך שמחה אלא משורר בקול עצוב. "היה משורר והולך עד שחזר ונתנמנם. נפתחה דלת של בית האסורים..." — וכאן מגיע הסיפור לחלקו השלישי שהוא כולו בתחום החלום, האגדה והמיסטיקה.

כבר הזכרתי לעיל (עמ' 89) את דבריו של ד' סדן על עגנון³: אין מקשין בשעה שהאגדה נתפסת כמציאות. עגנון עושה שימוש בעולם האגדה כאילו היה מציאות. לפיכך אין אבסורדים בריאליזציה של מוטיבים אגדיים. ואמנם, בסיום המיסטי-אגדי ניתנים כאילו תשובות ופתרונות לחלקו הריאלי של הסיפור.

חטאו של הזקן — רצונו למות בא"י (ולא לחיות ולהחיות בה). כל זמן שהיה בחיים לא רצה באמת לעלות (איסוף הכסף נתן טעם לחייו, אך לא היתה לבגד עיניו מטרה מעשית ממש). אין הוא מסוגל למעשה אקטיבי. ואכן, עד הסוף אין הזקן מתעורר לפעול בעצמו על מנת להביא גאולה לגופו ולנפשו. "העמידו אותו האיש על רגליו ואמר לו, אחוז בי ואני מביאך לכל מקום שאתה רוצה לילך" (עמ' שפ"ח). אולם אין הזקן נרמו ואינו מתעורר, אלא אף משתמט ממעשה: "איך אחזיק בך וידי שלולות בשלשלאות של ברזל? אמר לו, אף על פי כן... מיד אני מביאך לארץ-ישראל" (שם). בעל כרחו מביאו לארץ-ישראל. אך משום שחטא בשאיפת חייו (לא היה מעונין להגיע חי לארץ-ישראל אלא להיקבר בה) אין הוא זוכה להגיע חי לארץ, אלא רק להיקבר בה. וכבר אמרו חז"ל¹⁷: "אינו דומה קולטתו מחיים לקולטתו לאחר מיתה". הזקן הוציא נשמתו על סף הכניסה לארץ: "וכת של מלאכים באה מן הגולה נושאים כדמות בן-אדם" (עמ'

שפ"ח). גמולו ניתן לו לפי משאלותיו. אולם שאיפת חייו ניתנה לו למעלה מן המקווה: לא סתם בא"י נקבר, אלא בירושלים, שבה קדושה יתרה. אמרנו — כמעט בעל כרחו הובא הזקן לא"י. במישור הריאלי — ספק אם היה מגיע לא"י. אלא שכדרכם של סיפורי מעשיות, מתערב כאן הגורם הנעלם, ההשגחה, מעשי נסים. מעין *deus ex machina*, המסבב את המאורעות עפ"י הכרחיותם הפנימית — שבלבושו היהודי הוא מסבב כל הסיבות¹⁸. מן השמים מתערבים ומתקנים עיוות הדין עלי אדמות: מלאך המופיע לפניו בבית-האסורים נושא בידו קופת אבן — מחזיר לו קופתו ומעזתיו; אם לא בכוחות עצמו יגיע לא"י — מלאך מופיע לפניו ונושא בטיסת מלאכים לא"י. בגמרא¹⁹ נזכרת טיסתם של מלאכי השרת: מיכאל באחת, גבריאל בשנים, אליהו בארבע, מלאך המות בשמונה. עפ"י מדרש²⁰ מלאכים של א"י אינם משמשים בחוף לארץ. מלאכים שבחול"ל אינם משמשים בארץ-ישראל. ע"כ משהגיעו לא"י — נשמט ממנו ונפל לארץ" (עמ' שפ"ח). "יצאו וראו כת של מלאכים באה מן הגולה נושאים כדמות בן-אדם" (שם).

חז"ל אמרו²¹: "בשעה שהצדיק נפטר מן העולם אומרים מלאכי השרת לפני הקב"ה רבונו של עולם צדיק פלוני בא... אומר להם יבואו (נשמות-) צדיקים ויצאו לקראתו ואומרים לו יבוא בשלום ינחו על משכבותם. אמר ר' אלעזר בשעה שהצדיק נפטר מן העולם שלש כתות של מלאכי השרת יוצאות לקראתו. אחת אומרת: יבוא בשלום ואחת אומרת: הולך נכוחו ואחת אומרת: ינחו על משכבותם". (בישעיהו נ"ז: "יבוא שלום ינחו על משכבותם").

משום שהתיסר בענשה של גיהנום עלי אדמות ביסורי גוף ונפש, כופר חטאו והוא גישה ע"י כת של מלאכים כצדיק גמור. וכאמור: "מקום שבעלי תשובה עומדים צדיקים גמורים אינם עומדים".

מעניין להשוות אופן בואו של הזקן לא"י לעלייתו של חנניה לא"י בסיפור "בלבב ימים", שנתעכב ואיחר את הספינה שהיתה צריכה להוליכו לא"י: "כיון שראה חנניה צרתו צרה זקף עיניו כלפי מעלה ואמר, רבונו של עולם אין לי להשען אלא על רחמיך הרבים. נתן הקדוש ברוך הוא עצה בלבו שיפרוס מטפתו על הים וישב עליה. מיד צפה המטפת על פני הים כשהיא נושאת אותו, עד שהגיע לארץ ישראל"²².

הזקן מובא כמעט בעל כרחו לא"י. לעומתו חנניה — בעל כרחם של המאורעות, למרות העיכובים, הגיע לא"י, כי עז היה רצונו לחיות בה. מעניינת ההקבלה בין האיקונין שעל פרשת הדרכים ועל כתלי בית-המשפט לבין דמות המלאך המופיע לפני הזקן בחלומו בתא המאסר:

א) על פניו של האיקונין — חיוך שטני של לעג ושמחה לאיד: "מחיה אתה ב"י" (עמ' שפ"ז). והמלאך — "ואותו האיש מחיך ואומר, מיה אני מביאך לארץ-ישראל" (עמ' שפ"ח), זהו חיוך של חיבה ורחמים. (משמתקרב לא"י וקרבה שעת מותו של הזקן — נפסק חיוכו של אותו האיש-המלאך, כאילו צר לו במות הזקן).

ב) בידי האיקונין קופה (קופה סתם) שבתוכה מצוי כספו הנגזל של היהודי. הזקן. בידי המלאך — קופת אבן ובה מושבת הגולה לבעליה. (משפט אחד נושא תמוה בעיני: "נצטננו ידיו של הזקן... וחש שאינו מחבק אלא אבן קרה" (שם). יתכן שיש בכך רמז לציגת הקבר אליה בעצם הגיע הזקן).

יש מן התמוה והסתום בהקבלה זו, אך דוקא הדמיון החיצוני שבדמותם של האיקונין והמלאך מגביר את המשמעות הפנימית המנוגדת של הדמויות הללו. הקבלה זו נתנה חרב בידי תוקפיו של עגנון כאילו ביקש חסדיו של אותו האיש ושיבח אותו, ולא היא. כך דרכו של עגנון. מכסה יותר משמגלה, סותם יותר משמפרש, לגלוי שבו — משמעות נסתרת, ומשום כך מגיח מקום לכפל משמעות ולכפל פירוש²³.

יתר על כן. הכינוי "אותו האיש" שגור הוא במקורות כשאין נזכר במפורש שמו של האדם, ואפילו כשאדם מדבר על עצמו²⁴. להלן יתברר כי קיים בסיפור גם רמז היוצר קונוטציה אל דמותו של אליהו הנביא²⁵, שעפ"י המסורת מתגלה בדמויות שונות (ובהרבה מקרים — דמות של נכרי) בבואו לסייע בידי מי שזכה לחסדי שמים — וכך גם כאן.

לא אל ישוב של ממש, יוצר ובנה בירושלים מגיע הזקן, אלא אל חדר "הכולל". יש בכך התאמה למאוייו של הזקן למצוא קבר בעפרה של א"י ולא לחיות בה ולהשתתף בבניינה. "נטלוהו וקברוהו באותו לילה, לפי שאין מלינים מת בירושלים"²⁶ (מנהג הוא בירושלים מומן שבית-המקדש היה קיים).

כך בסגר מעגל חייו של הזקן וכך גם מסיים עגנון את סיפורו.

אם ננסה לסכם את התבנית המשמעותית של העלילה, ניתן להבחין בשלושה מוטיבים עיקריים, הקשורים זה בזה ומתפתחים זה מתוך זה: החטא והעונש — בעוה"ז. הכפרה — בעוה"ב. מול הסבל ועיוות הדין בעולם הזה — תיקון העוול וגמול ליסורים בעולם הבא.

כשם שהסיפור מתעלה מן המישור הריאלי אל האגדה, כך גם קשרי

העלילה הופכים מקישורים דמויי מציאות (כגון אלו שבחלק הראשון של הסיפור) לקישורים ספרותיים.

האמצעים האמנותיים בסיפור

כבר נאמר לעיל כי העלילה מתפתחת מן המישור הריאלי דרך הסימבוליקה של המשפט אל המישור האגדי-מיסטי שבסיומו. גם זוהי תבנית משמעותית לסיפור. הגיבור מתעלה מחיי החומר השפלים ומלאי הצער אל דביקות באלוהיו ואל מעלתם של צדיקים וזוכה שייאמר לו: "בוא שלום יגוחו על משכבותם. הדרך להתעלות זו היא כור המצרף של היסורים שתמציתם באה לביטויה במאסר ובמשפט, שהם החוליה המקשרת בין השפל לגעלה, בין המציאות לאגדה.

ככל שמתקדמת עלילת הסיפור — קצבה הולך וגובר. בתחילה גוקט המספר השתייה מרובה, החיים חוזרים על עצמם ללא שום מאורעות יוצאי דופן. משמתבקע הקיתון — מתבקעת גם מסכת חיים זו השלוה כביכול, ואם חיים שהויים אלה היו מלאי סבל וצער — באים המאורעות עתה וגודשים את סאת הסבל. עולמו של הגיבור הולך ונסגר עליו עד לתא המאסר הקטן שהוא ללא מוצא. מכל עבר עטים עליו עדי המלכות להכריעו, העיר כולה רוגשת סביבו ודומה כי אבוד הוא — אלא שכאן מתערבים משמים ומביאים גאולתו. וחוזר הגיבור לשלוותו — שלווה הנצח שבמוות. ככל שמתקדמת העלילה נעשית אוירת הסיפור דחוסה יותר. מסייעים לכך שני אמצעים נוספים: ככל שגובר קצב העלילה — מתקצרים חלקי הסיפור. החלק הארוך ביותר הוא זה המתאר את הדגוניות חיינו של הזקן עד למאסר. קצר ממנו — תיאור המשפט, שעלילתו אינטנסיבית יותר.

ממנו 760003

החלק הקצר ביותר (כמחצית העמוד בלבד) — הסיום, גאולתו של הזקן בידי המלאך. העיקר שבסיפור רק נרמז.

יחס הפוך זה שבין קצב העלילה ודחיסות המאורעות לבין אורך התיאור מביא לידי ריכוז יתר של החלקים האחרונים, שבהם מגיעה ההתרחשות לשיאה עם התערבותם של הכוחות העליונים. לאמצעי זה מסייע מערך הדמויות שבסיפור.

בחלקו הראשון של הסיפור — גיבור יחידי, הזקן בעל החומץ. האיקונין עדיין הוא פסיבי לגמרי.

עם המעבר לחלק השני של הסיפור — מופיעים הפמרים, אחריהם אנשי העיר ומעל לכולם — השופטים, נציגי המלכות.

בבית המשפט — האיקונין מחייך, כאילו מצטרף גם הוא למעגל אי-הצדק הסוגר על הזקן.

משמופיע המלאך — כאילו נמוגות כל שאר הדמויות והאווירה הדחוסה מתפוגגת בבת-אחת. לפיכך יש לראות את השיא של הסיפור בבכיו של הזקן בתא מאסרו, שיש בו משום התרסה כלפי שמים על העוול שנעשה לו: "רבונו של עולם גלוי וידוע לפניך כמה שנים הייתי מתלבט בגלות הזאת, מאכלים טובים לא אכלתי ומלבושים נאים לא לבשתי ובדירה נאה לא ישבתי וכל שנתי היו חמוצות עלי כחומץ והייתי מקבל עלי הכל באהבה ובלבד שאעלה לארצך הקדושה, ועכשיו שהגיעה שעת לעלות באו השוטים ונטלו את ממוני וחבשו אותי בבית האסורים" (עמ' שפ"ח). הזקן מגיע כאן לשיא התעלותו הנפשית, שמקבל יסורים באהבה למען האידיאל הנעלה של עלייה לארץ הקודש. גם אם מסירות הנפש שבקידוש-השם עדיין אין כאן — דביקות בבורא ואהבת א"י יש כאן, שעולות על כל שידע זקן זה עד כה. ומכאן הפתח לגאולתו.

כל שאר הדמויות שבסיפור הן דמויות שטוחות והופעתן קצרה — לצורך דחיפת העלילה קדימה, כגון:

הפמרים המגשקים יראתם ומעידים על מה שבעצם כבר הודה הזקן — הללו נציגיה הדוגמטיים של הדת השלטת, החוסים בצל האיקונין של "אותו האיש". השופטים הנוקשים שמשפטם אינו משפט. המלאך המחייך אל הזקן ברחמים ולעומתו — האיקונין שחיוכו מרושע ולועג. וכן אנשי העיר, יהודים ונכרים גם יחד, העומדים כולם מנגד וכנגד הזקן. הדמות האחת, הנושאת על גבה את הסיפור, היא דמותו של הזקן: אפיונו של גיבור-לא-גיבור זה, נעשה בדרך עקיפה. פרט לסמל המרכזי של החומץ — החמוץ כמו חיינו של הזקן ו"חומץ בן יין" — סמל לרשע בן צדיק ולקלוקל המעשים ועיוות הדורות — מאופיין הזקן ע"י קונוטציה למקורות. נוסף לסמל החומץ מודגשת במפורש רק תכונה אחת של הזקן — התמימות, שהיא המביאה עליו את כל הפרעוניות (תמימות זו אופיינית לרבים מגיבוריו של עגנון והיא ענין לדיון לעצמו).

שימושי הלשון הרומזים למקורות מהווים מעין תבנית מעריכה לגיבור. אחדים מהם כבר פורטו לעיל ורק אזכירם לשם שלמות התמונה: חומץ בן יין. כמי שמעיד עדות שקר בעצמו (הזלזול במצות תפילין). אהבת א"י היתה תקועה בלבו. מתביש שהיה שמח בעולם הזה. ומלחך בלשונו עפר. כאחד מיורדי מרכבה. עד שגשמע קולן... מסוף הבית ועד סופו...

שני רמזי לשון אלו: "הניח ראשו בין ברכיו" (כאחד מיורדי המרכבה) — "יצאו וראו כת של מלאכים באה מן הגולה", באים לרמוז כי הזקן מת כצדיק לאחר שחזר בתשובה ונתמרקו עונותיו ביסוריו. על כן כת של מלאכים נושאת אותו לא"י, כמו בשעה שהצדיק נפטר מן העולם. (מן הראוי לציין

שבחלקו הראשון של הסיפור מכונה הגיבור "בעל החומץ", ואילו מן המאסר והמשפט — "הזקן".

כדי לחזק ענין צדקתו של הזקן מן הראוי לציין עוד: "ומחלק את שכרו חציו לפרנסתו וחציו לתוך אותה קפה" — דימוי להלל הזקן: "... לעני אומרים לו מפני מה לא עסקת בתורה? אם אומר עני הייתי וטרוד במוננותי אומרין לו: כלום עני היית יותר מהלל? אמרו עליו על הלל הזקן שבכל יום ויום היה עושה ומשתכר (לפי דברי הרמב"ם — מחטיבת עצים) בטרפעיך חציו היה נותן לשומר בית המדרש וחציו לפרנסתו ולפרנסת אגשי ביתו"²⁷. וכאן: "חציו לפרנסתו וחציו להוצאת הדרך לא"י".

הלל ביקש ללמוד תורה; הזקן ביקש לעלות לא"י — שני הדברים הינם ניגוד לחיי שעה, שהיא הפרנסה.

אנו מוצאים בסיפור רמז לר' עקיבא: "כך היה מנהגו של רבי עקיבא, כשהיה מתפלל עם הציבור היה מקצר ועולה מפני טורח ציבור וכשהיה מתפלל בינו לבין עצמו אדם מניחו בזוית זו ומוצאו בזוית אחרת וכל-כך למה מפני כריעות וושתחיות"²⁸.

כאן האנאלוגיה היא ניגודית: "ולא כאלה שאם מניחים אותם בקרן זוית זו מוצאים אותם בקרן זוית אחרת אלא כאלה שמרקדים סביב לכתפיהם וכתפיהם מקיפות אותם (עמ' שפ"ה). (וקשה — דביקותו של מי רבה יותר?). ועוד אנאלוגיה רומזת לר' עקיבא²⁹: אליהו מודיע לר' יהושע הגרסי (תלמידו של רבי עקיבא, שהיה משמשו) "... א"ל כהן אני ובאתי להגיד לך שר"ע מת בבית האסורים, מיד הלכו שניהם לבית האסורים ומצאו פתח שער בית האסורים פתוח ושר בית הסוהר היה ישן, וכל העם שהיו בבית האסורים היו ישנים, והשכיבו את ר"ע על המטה ויצאו. מיד נטפל אליהו זכור לטוב וטלו (ונטלו) על כתפיו, וכשראה ר' יהושע הגרסי כך, אמר לאליהו, רבי הלא אמרת לי אני אליהו. כהן, וכהן אסור לו לטמא במת, א"ל דיין ר' יהושע בני חס ושלום שאין טומאה בצדיקים ואף לא בתלמידיהם, והיו מוליכין אותו כל הלילה עד שהגיעו לטרפילון של קיסרין, כיון שהגיעו לשם עלו שלש מעלות וירדו [שלוש] ירידות, ונפתח המערה לפניהם, וראו שם כסא וספסל ושולחן ומנורה, והשכיבו את ר"ע על המטה ויצאו. וכיון שיצאו נסתמה המערה ודלקה הנר על המנורה, וכשראה אליהו כך פתח ואמר אשריכם צדיקים ואשריכם עמלי תורה ואשריכם יראי אלהים שגנוז וטמור לכם ומשומר לכם מקום בגן עדן לעתיד לבוא, אשריך ר"ע שנמצא לך מלון ערב בשעת מיתתך".

וכאן הדברים ברורים. והרמז לענין זה בסיפור: "למחר נכנסו השוברים ולא מצאוהו" (עמ' שפ"ח). (כנ"ל — יש בקטע זה משום רמז גם לכך

שאליהו הנביא הוא המלאך המעלה את הזקן לא"י). בפרשת המשפט נאמר: "ואילו עיני עדיין הן ברשותו" (עמ' שפ"ז). במדרש³⁰ נאמר: "... את מוצא ג' דברים ברא הקב"ה ברשותו של אדם ושלשה אינן ברשותו. הללו שהן ברשותו הידים והפה והרגלים... הללו שאינן ברשותו העינים והאזנים והחוטם.

... רואה שלא בטובתו.

... שומע שלא בטובתו.

... הריח שלא בטובתו.

וכשהקב"ה חפץ אף אלו שהן ברשותו אינן ברשותו...".

ואילו בפירוש הר"ן³¹ נאמר: "... שבתחילה המליכו הקב"ה (את אברהם אבינו) על איבריו שהם ברשותו ליוזר מעבירה, אבל עיני ואזניו של אדם אינם ברשותו שהרי על כרחו יראה בעיניו ובאזניו ישמע. ולבסוף כשנמול המליכו הקב"ה אפילו על אלו שלא יסתכל ולא ישמע כי אם דבר מצוה".

רמזים אלה לדמויות כשל הלל הזקן, ר' עקיבא ואברהם אבינו — מסייעים בראיית תהליך התעלותו הנפשית של הגיבור, שסופו מת כצדיק וזוכה בחלקו בעולם הבא.

נוסחו הראשון של הסיפור "מעגלי צדק" התפרסם כאמור ב"העולם" ב-1923. לא אעסוק במסגרת זו בהשוואת הנוסחים, אך מעניין לציין ברמז שני דברים חשובים, מבלי לדון בהם במפורט:

(א) כל הסיטואציה הסימבולית של המשפט, בו נוצר העימות בין היהודי והעולם הנכרי העוין — איננה בנוסח הראשון. קטע זה מעצב אחד מהרעיונות החשובים ביותר שבסיפור בנוסחו המאוחר.

(ב) חוץ ממשפטים בודדים שנוספו בנוסח המאוחר (כמו: כתות כתות של שקצים ורמשים רצים, או: הניח ראשו בין ברכיו, שהם כשלעצמם טעוני משמעות) וכן קטע המשפט כנ"ל — אין כמעט שינויים משמעותיים בטקסט, אלא שהוצאו משפטים שלמים או ביטויים בתוך משפט שאינם הכרחיים. עיי"כ מתגבש הסגנון עד לתמצית ונעשה מרוכז ביותר. כל מלה ומקומה, לכל מלה משמעות, ואין מלה מיותרת. הוצאו בעיקר משפטים המרחיבים את התיאור שלא לצורך או הבאים לפרש מעשה או קו אופי. — גיבוש זה של סגנונו רב-המשמעות של עגנון ביצירותיו המאוחרות, מאפיין את יצירותיו המוקדמות שעובדו מאוחר יותר בשנית.

נוסף לכך אינה קיימת בנוסח המאוחר שבירת השורות (בעיקר בדו-שיח בסוף בין המלאך והזקן); המשפטים מתמשכים זה אחרי זה ומצטרפים

לפיסקות ארוכות מאד, שסימני הפיסוק שבהן מעטים בהרבה מאלה שבנוסח הראשון. גם דבר זה מסייע לגיבוש הסיטואציות ולריכוזן.

מאליו יובן פי לא ניתן היה במסגרת זו למצות את הדיון בסיפור על כל פרטיו. לא ביקשתי אלא לחשוף כאן וכאן טעויות ולהעמיד דברים על דיוקם.

הערות

1. עתון "חרות" (וכן בעתונים: למרחב, הצופה, על המשמר) ג' סיון תש"ך.
2. נדפס בעתון "חרות" מיום כ"ח שבט תש"ך. 26 בפברואר 1960.
3. ד' סדן, בדרך לכוליות — על ש"י עגנון, בקובץ "בין דין לחשבון", עמ' 179.
4. "שירה", עמ' 118, נאמר: "הראו לאותו מומחה בדיני ממשלת המנדט, שיש דינים אחרים, דיני שמים הם נקראים".
5. "מעגלי צדק" (בכרך "אלו ואלו", כנ"ל) עמ' שפ"ג.
6. בבא מציעא, דף פ"ג ע"ב.
7. ברכות דף י"ד ע"ב.
8. ספר "שני לוחות הברית" בעשרה מאמרות, מאמר ג', דף מט ע"א.
9. בהגדה של פסח: "הגיע זמן קריאת שמע של שחרית".
10. ברכות דף ל"א ע"א.
11. עיין סוטה דף ט' סוף ע"ב: "... שהיתה שכינה מקשקשת לפניו כווג".
12. בכרך "אלו ואלו" — באהל ביתי, עמ' רע"ח—רפ"ט.
13. שבת, דף ל"ג ע"ב; וכן שבת דף י' ע"א.
14. מסכת יומא דף כ' ע"ב.
15. ברכות דף ל"ד ע"ב.
16. מסכת עבודה זרה, דף י"ז ע"א.
17. כתובות דף קי"א ע"א.
18. ראה ד' סדן, "בין דין לחשבון", עמ' 183.
19. חגיגה דף ט"ו ע"א. ברכות דף ד' ע"ב.
20. מדרש אגדה, סוף פרשת ויצא.
21. כתובות דף ק"ד ע"א.
22. בכרך "אלו ואלו", "בלבב ימים", עמ' תק"מ.
23. עיין בדבריו של ד' סדן בקבץ "בין דין לחשבון", עמ' 182—183, 191—190.

24. "מה באתם לשמוח על אותו האיש שנדווה" (= אדם על עצמו, פסקתא דרב כהנא, הוצאת כובר, דף צ"ו ע"א).
25. "לא הניח אותו האיש לא סוס ולא פרד ולא גמל ולא חמור בארץ-ישראל שלא שכרו". (מנחות דף פ"ה ע"ב).
26. מדרש משלי, פרשה ט' — הקטע מובא להלן, בעמ' 100.
27. מעגלי צדק, עמ' שפ"ח. ראה בבא קמא פ"ב ע"ב: "אין מלינים בה את המת".
28. יומא דף ל"ה ע"ב.
29. ברכות דף ל"א ע"א.
30. מדרש משלי, פרשה ט'. וראה גם בעמ' 97, הערה 25.
31. מדרש תנחומא, פרשת תולדות.
32. פירוש הר"ן לגדרים דף ל"ב ע"ב.

PA 5884 B

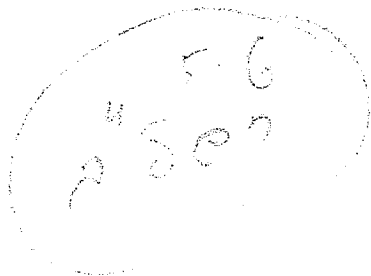
ירושלים

שנתון לדברי ספרות ואמנות

ה-1

העורכים

אברהם הוס אריה ליפשיץ

אגודת הסופרים העברים, סניף ירושלים, בסיוע עיריית ירושלים

הוצאת אגודת "שלם"

תשל"ב-1971

ההפצה בידי: הוצאת ראובן מס, ירושלים